

**ТЫҢДАЛЫМ МЕН СӨЙЛЕСІМ
(ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕҢГЕРУ)**

Мақалада қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесіндегі сөйлеу әрекетінің ішіндегі тыңдалым мен сөйлесім дағдыларын қалыптастырып дамыту жолдары сөз болады.

В статье рассматриваются пути формирования и развития таких речевых действий, как аудирование и говорение при обучении казахскому как иностранному.

Қазақ тілі Қазақстан республикасының мемлекеттік тілі ретінде танылуы шетелдік азаматтардың тілге деген қызығушылығын арттыруда. Осыған орай бүгінгі таңда қазақ тілін шет тілі ретінде меңгеру әдістемесі өзекті мәселелердің бірі ретінде күн тәртібінде тұр. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ЖОО дейінгі білім беру факультетінде шетел азаматтарына қазақ тілін оқытудың теориялық, практикалық базасы жасалуды.

Бұл мақаламызда тілді шет тілі ретінде меңгертудегі сөйлеу әрекеттерінің ішіндегі тыңдалым мен сөйлесімге тоқталмақпыз. Тіл үйретудегі сөйлеу әрекеттерінің (тыңдау, оқу, жазу, сөйлеу) негізгі төрт түрінің ішіндегі ең маңыздысы да, күрделісі де естіп тұрған сөзді дұрыс түсініп, оған сай әрекет жасай білуге дағыдыландыру болып табылады.

Мақсатына жету үшін студент шет тілді түсініп ауызекі сөйлеу актісіне қатыса алуы тиіс. Алайда тәжірибеде тіл үйренушілердің оқу үдерісінде қазақша мәтінді оқып оның мазмұнын айтып, жазып беруі және осы оқу үдерісінде сөйлеуі де, түсініп тыңдауы да дұрыс болғанымен, олар «біз айтып тұрған сөзді ести алмаймыз, түсінбейміз» деп отырады. Яғни олар дайындықсыз ауызекі сөйлесу барысында ауызша хабарды түсініп қабылдауда үлкен қиындықтарға тап болады. Оның себебі бұл сөйлеу әрекеттерінің ішіндегі сөйлесушіге байланысты құбылыс емес. Тыңдаушы сөйлеушінің сөйлеу үдерісін бақылай алмайды. Хабардың мазмұнын, тілдік құралдарды сөйлеуші өзі таңдайды, сондықтан тыңдаушы берілген мәліметті сол күйінде қабылдауға мәжбүр болады. Тыңдаушы бұл әрекетте ештеңені өз мүмкіндігіне орай сабақтағыдай өзгертіп хабарды қабылдауын оңайлата алмайды. Түсініп тыңдау күрделі психикалық әрекет болғандықтан, әдетте тез қажытып, тыңдаушының назарын бәсеңдетеді, сондықтан олардың тілді әрі қарай оқуға деген қызығушылығы мен ынтасы да төмендейді.

Түсініп тыңдау басқа сөйлеу әрекеттерімен тығыз байланысты болғандықтан, әсіресе, коммуникативтік бағыттағы шет тілін үйренуде маңызды рөл атқарады. Себебі тыңдап, естіп, түсініп, қабылдамаған жағдайда, сөйлеу де, жазу да, оқу да болмайды. Хабарды түсінбесе оған ауызша жауап қайтара алмайды, дыбыстар легін ғана естіп, сөздің мағынасын түсініп қабылдамаған жағдайда жаза да алмайды, тіпті оқу әрекетінде тіл үйренуші іштей оқып отырса да, өзінің ішкі дауысын естімесе, түсінбесе, оқыған нәрсенің мазмұнын да ұға алмайды. Осы мәселеге орай түсініп тыңдауға үйрету аспектісінде аутентикалық материалдарды пайдалану тиімді болмақ. Аутентикалық материалдар түпнұсқадан алынады, ондағы лексика мен грамматикалық формалар табиғилығымен, қолданылған тілдік құралдардың жағдайға сәйкестілігімен сипатталады.

Зерттеулерге қарағанда, шет тілін еркін меңгерген инофонның өзі табиғи сөйлеуді естігенде тілдік құрылымдар легін ажырата алмай жатады. Осы мәселеге орай түсініп тыңдауға үйрету аспектісінде аутентикалық аудитивтік материалдарда түрлі дыбыстар: көлік дыбысы, түрлі дауыстар, телефон шылдыры, музыка т.б. шулардың болғаны дұрыс деп табады. Бұл тіл үйренушілерге меңгеру үшін берілген жағдайлардың ерекшеліктерін түсініп, түрлі шу арасында естілген сөзді ұғу дағдыларын қалыптастыра алады.

Түсініп тыңдау мен сөйлеуге үйретудің негізгі жолдарының бірі – тілдің түрлі жағдаяттар ортасын жасау. Сол жағдаяттардың көмегімен бірден бірнеше оқушылар белсенді түрде қатыса алатын сөйлеу үдерісін ұйымдастыруға болады. Динамика –

сөйлеудің негізгі қасиеті. Бейнефильмдердегі кейіпкерлердің сөйлеу кезіндегі қозғалысы, бейвербалды амалдары, шынайы жағдаяттардың бәрін динамикада көру, бақылау тіл үйренушілерге үлкен әсер етеді. Бейнефильмдердің ең басты мүмкіндігі екінші немесе шет тілін оқытуда жетісе бермейтін сөйлеу жағдаяттарын табиғи түрде бере алуында. Мұны әдеттегі сабақтың ешбір түрінде жасау мүмкін емес. Берілген бейнематериалдардағы ауызекі сөйлеу үлгілері оқушылардың түрлі әлеуметтік жағдаяттарға аудиовизуалды жолмен бейімделуіне ықпал ете алады.

Осы орайда 2011 жылы жарыққа шыққан «Қазақ тілі: аудиовизуалды курс» оқу құралы тіл үйренушілердің материалды көзбен көре отырып түсініп тыңдауын және оған байланысты арнайы құрылған жаттығулардың көмегімен сөйлеуін дамыту мақсатымен жазылған. Бұл оқу құралын қазақ тілін үйренушілердің базалық және жалғастырушы деңгейлерінде қолдана алады.

Оқу құралында А.Краустың «Алдаркөсе хикаялары» атты анимациялық топтамасынан төрт мультфильм және Б.Соқпақбаевтың романы бойынша түсірілген режиссер А.Қарсақбаевтың «Менің атым Қожа» атты көркем фильмінен екі үзінді берілді.

Материалдармен жұмыс істеу барысында тіл үйренушілер алдымен фильмді тамашалап, ұсынылған фильмнің не туралы екенінен хабардар болады. Бұл тіл үйренушілердің материалды әрі қарай жеңіл меңгеруіне ықпал жасайды. Одан кейінгі фильмнің мәтінімен жұмыс істеу негізгі төрт кезеңнен тұрады.

I. Мәтінге дейінгі жұмыс. Жаңа лексикалық материалдарды меңгеруге бағытталған. Мұнда жаңа сөздер, олардың синонимдік, антонимдік қатары, контекстегі мағынасы, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, мәтінде кездесетін кейбір тіл оралымдарымен жұмыс жасалады. Мұндағы берілетін тапсырмалардың кейбір түрлері («Менің атым Қожа» фильмінің үзіндісі бойынша):

1. Төмендегі сөздердің мағынасын түсініңіз. Мұнда өтілетін материалдағы жаңа сөздердің барлығы беріледі. Синонимдік, антонимдік қатарлары арқылы тіл үйренуші лексикалық қорын көбейтіп, оны өз орнымен дұрыс қолдана білуге дағдыланады.

2. Мәтіндегі тұрақты тіркестердің қолданылуына назар аударыңыз.

Таста оқуды лақтырып, жалғанды жалпазынан басып жүрмейміз бе?

Ақылды балық қашанда айтқаныңа көнеді, айдағанға жүреді.

Сені іздеп, табанымыздан таусылып, бармаған жеріміз жоқ!

Жаттығудың бұл түрі сөз мәйегі тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердің мағынасын ұғынып, оның қолдану аясымен танысады.

3. Сөйлеудің ауызекі формасына көңіл бөліңіз.

➤ *Чао! Қарай гөр, су жаңа гой!*

➤ *Генеральский!*

Ауызекі сөйлеу тілінің жазба тілінен айырмашылығы тіл үйренушілердің тағы бір тосқауылы болып табылады. Сондықтан мәтінде берілген сөйлеу формалары мұқият талдануы тиіс.

4. Белгіленген сөздердің жасалуын және олардың мағынасын түсіндіріңіз. Айырмашылығы бар ма?

Сағызша шайнап отырасың ба өстіп, болсаңшы күн батып кетті гой?

Ертең оқуға баруым керек, үйге жеткенше 25 шақырым. Біз барғанша түн болады.

Ересек адамдарға тілдің грамматикалық жүйесінен хабарсыз бола отырып тіл үйрену мүмкін емес. Бұл оқу құралы жалғастырушы деңгейлерге арналғандықтан кейбір омоним қосымшалар немесе бір мағынаны берудің бірнеше формалары сияқты мәселелерге әрқашан тоқталып отырған жөн деп ойлаймыз.

II. Мәтінмен жұмыс. Бұл келесі бөлім. Мәтінді бейнефильмнен тыңдай отырып оқып, сөздер мен сөз тіркестерінің, сөйлемдердің айтылуына жаттығады. Мәтінді бөлімдерге бөліп, оны игеру үшін берілген арнайы сұрақтарға жауап іздеп, материалды мұқият меңгере алады. Мысалы:

• 1-көрініс

• Тапсырма: *үзіндіні оқыңыз. Бұл көрініс қай жерде болып жатыр? Сұлтан*

Қожаны қайда шақырды?

Қожа: – О, Сұлтан!

Сұлтан: – Чао Бомбино!

Қожа: – Чао! Қарай гөр, су жаңа ғой!

Сұлтан: – Генеральский!

Қожа: – Қайдан алдың?

Сұлтан: – Т-с-с

Қожа: – Сіресіп киініп алыпсың, қайдан жүрсің?

Сұлтан: – Әлемдегі ең биік таудан.

Қожа: – Шешін шомылайық!

Сұлтан: – Оой, мынау лай суға ма? Мен тамаша жер таптым. Міне! Ал балығы бар ғой мынандай! Аулаймыз ба?

Қожа: – Ол қай жер?

Сұлтан: – Ескі диірменнен әрі, тоғайда.

Қожа: – У-у-у

Сұлтан: – Жаяу деп ойлайсың ба? Сен Сұлтанды білмей жүр екенсің. Кеттік пе?

Қожа: – Мамам жібермейді.

Сұлтан: – Мамасының баласы... Әне, мамаң кетті. Жүгір соңынан. Чао!

• Тапсырма: фильмнің 1-көрінісін көріп, Қожаның «Қарай гөр, су жаңа ғой!» деген сөзін не үшін айтқанын түсіндіріңіз.

Бейнематериалды көре отырып мәтінді оқу тіл үйренушілердің материалды толық түсінуіне мүмкіндік жасайды. Және де арнайы сұрақтарға тапсырмаларға жауап іздеп оқу олардың назарын күшейте түспек.

III. Мәтіннен кейінгі жұмыс тіл үйренушінің мәтінді толық түсінуіне бағытталады. Мәтіннің мазмұнына және ондағы кейбір грамматикалық материалдарға байланысты жаттығу жұмыстары берілген. Сондай-ақ тіл үйренушілердің коммуникативтік дағдылары мен біліктілігін дамытуға арналған жұмыс түрлері берілген.

1. Мәтіндерді толық оқып шығыңыз.
2. Фильмнің үзіндісін тағы бір рет көріп шығыңыз.
3. Сұрақтарға жауап беріңіз.
4. Дұрыс па, әлде бұрыс па, айтыңыз.
5. Диалогтың сұрақ-жауабын дұрыс құрастырыңыз.
6. Диалогты толықтырыңыз.
7. Тиісті етістікті қойыңыз.
8. Бұл сөздерді қашан, қай жерде, кім айтты?

Жаттығулар жүйесінің бұл кезеңі материалды пысықтауға арналған. Осыған дейін түсініп білген тілдік құралдарды ұмытпау үшін оларды арнайы тапсырмалармен бекіту қажет.

IV. Мәтінді толық игеріп болғаннан кейін тіл меңгерушілер фильмді тағы бір рет тамашалап, жеке-жеке сюжеттермен жұмыс істей алады. Бұл еркін сөйлеу кезеңі. Әр оқушы берілген материалдың мағынасы мен мәні туралы өз ойларын айтып, әр кейіпкерге баға бере білуге үйренеді. Соңынан тіл үйренушілер рөлдерді дыбыстап ойнауына немесе материалды сахналауларына да болады. Мысалы:

• Қожа мен Сұлтанның балық аулаудан қайтып келе жатқан көрінісі туралы фильмді еске ала отырып, шағын әңгіме құраңыз.

• Жантас пен мұғалім апайға мінездеме беріңіздер. Аты, жасы, әлеуметтік жағдайы, портреті, мінез-құлқы, оны дәлелдейтін (жағдайлық: жағдайға байланысты өзін-өзі ұстауы, тілдік: қолданатын тілдік ерекшелігі) мәліметтер.

• Сіз қалай ойлайсыз, сыныптастары Қожаны неге ұнатпайды?

• Фильмдегі рөлдерді ойнаушылар туралы не айта аласыз?

• Үзінділерді рөлге бөліп дыбыстаңыздар.

Бұл оқу құралы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ЖОО оқу орнына дейінгі білім беру

факультетінде шетелдік азаматтарға қазақ тілін үйрету дәрісханасында тәжірибеден өтті. Оқу құралымен жұмыс істеу барысында әдеттегі сабақтардан гөрі студенттердің қызығушылығы артып, материалдармен жұмыс істеуі белсендірек болатыны байқалды. Сонымен қатар егер фильмді көрсетпей, бірінші мәтінді оқып түсінгендерін сұрағанда, естіп түсінген мәліметтің аз болатыны, ал фильмді тамашалағаннан кейін материалды қабылдауы екі-үш есе көбірек болатыны белгілі болды. Бұдан шығатын қорытынды тіл меңгеру барысында аудиовизуалды материалдарды көбірек қолдану арқылы үйренушілердің түсініп тыңдауын қалыптастырып дамытуға болады. Алғашқы кезеңде мәліметті есту мен оның әрекетін іс жүзінде көруді бірге ұсыну арқылы оқушыларға түсініп тыңдаудың күрделі когнитивтік құбылыстарын жеңе білуге үйретуге болады. Оқу құралында берілген жаттығулардың кешенді жүйесі сөйлеу әрекетінің түсініп тыңдау мен диалогтық, монологтық сөйлеуге баса назар аудара отырып, оқу мен жазуды қалыптастырып дамытуға толыққанды ықпал ете алады. Бір бейне материалмен жұмыс істеп болғаннан кейін студенттер үйренген жаңа сөздері мен сөйлеу үлгілерін күнделікті сабақ барысында, тұрмыста белсенді қолданып жүргендері де байқалды. Бұл олардың қолданатын сөйлеу құралдарын нақты жағдаятта көріп, естіп үйренгендіктен шынайы өмірде батыл қолдануына ықпал жасағаны сөзсіз.

Оқу құралының бұл түрлері тіл үйренушілердің коммуникативтік құзыреттілігін дамытып қана қоймай, өздері үйреніп жатқан елдің әдет-ғұрып, тұрмысы, мәдениетімен де жете танысып, оқып білгендерін шынайы ортада мәдениетаралық қарым-қатынаста белсенді қолдануларына дағдыландырады.

Әдебиеттер:

1. Медведева С.А. Использование медиатехнологий в процессе обучения аудированию на занятиях иностранным языком. [Электронды ресурс]. <http://www.Universitys.ru>
2. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам. –М., 2004. –С. 416.
3. Гальскова Н.Д. Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. –М., 2004. –С. 336.
4. Мұсаева Г. Қазақ тілі: аудиовизуалды курс. (шетелдік және өзге тілді азаматтарға арналған) оқу құралы. –Алматы: Қазақ университеті, 2011. –70б.